INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	4
3 Infrastructuur	11
4 Nederzettingen	14
5 Bevolking	18
6 Middelen van bestaan	19
7 Sociale en culturele voorzieningen	25
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	27
Bronnen	31
Bijlagen	33

HET OVERSTICHT
Zwolle, mei 1990.

1 Ligging, grenzen en omvang

De plattelandsgemeente Tubbergen ligt in het noorden van Twente. In het noorden grenst de gemeente aan de Bondsrepubliek Duitsland, in het oosten aan de gemeente Denekamp, in het zuiden aan de gemeenten Weerselo en Borne en in het westen aan de gemeenten Almelo en Vriezenveen. **Kaart 1** toont de ligging van de gemeente Tubbergen in Twente.

Vroeger behoorde het grondgebied van de huidige gemeente bij het richterambt Ootmarsum, dat tevens Denekamp omvatte. Op 26 november 1811 werden het stadsgericht Ootmarsum (de stad en naaste omgeving) en het gelijknamige richterambt in tweeën gesplitst en ontstonden de twee aparte gemeenten Ootmarsum en Tubbergen. Laatstgenoemde gemeente omvatte het westelijke gedeelte van het voormalige richterambt Ootmarsum, te weten het dorp Tubbergen en de buurschappen Albergen, Fleringen, Geesteren, Haarle, Hezingen, Mander, Reutum, Tubbergen en Vasse.

Tegenwoordig omvat de gemeente behalve het bestuurlijke en administratieve centrum Tubbergen de zeven kerkdorpen met meer of minder duidelijke geconcentreerde bebouwing Albergen, Geesteren, Mariaparochie/Harbrinkhoek, Langeveen, Vasse, Reutum, en Fleringen en de buurschappen Manderveen, Mander, Hezingen en Haarle.

Op 1 januari 1988 besloeg het totale gemeentelijke grondgebied van de gemeente Tubbergen een oppervlakte van 147,48 km^2, waarvan 0,44 km^2 binnenwater breder dan zes meter. De gemeente

telde op die datum 18.251 inwoners en 5.136 woningen. De bevolkingsdichtheid en de woningdichtheid bedroegen derhalve respectievelijk 124 inwoners en 35 eenheden per km^2 land. Ter vergelijking: de bevolkingsdichtheid per km^2 land bedroeg op 1 januari 1988 in Twente als geheel 400, de woningdichtheid per km^2 land 149.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie

Het natuurlijke landschap in het grootste gedeelte van de gemeente Tubbergen kreeg in grote lijnen zijn huidige structuur in de geologische periode het Pleistoceen. Tijdens de op een na laatste ijstijd in deze periode (het Saalien) werd het aanwezige fluviatiele materiaal door vanuit het noorden oprukkende landijsmassa's opgestuwd. Er ontstond met name in het oostelijke deel van de gemeente een reliëfrijk landschap met als grootste gestuwde eenheden de heuvels van Tubbergen, Albergen en Geesteren. Het landijs zette een taaie, stugge en nauwelijks waterdoorlatende laag keileem (een mengsel van keien, grind, zand en leem) af. Door het smeltwater werden grof zand en grind afgezet, voornamelijk in het westelijke gedeelte van de gemeente.

Tijdens de laatste ijstijd (het Weichselien) in het Pleistoceen bereikten opnieuw als gigantische bulldozers vanuit het noorden vooruitschuivende landijslobben ons land niet. Wel heerste hier een toendraklimaat. De bodem was permanent bevroren (permafrost) waardoor tijdens dooiperioden het smeltwater niet in de bodem kon wegzakken en daardoor in de heuvels erosiedalen vormde. Omdat de vegetatie gedurende de laatste ijstijd lange tijd ontbrak of in ieder geval zeer schaars was, hadden de poolwinden vrij spel. Het gevolg was het optreden van langdurige zandverstuivingen, die het aanwezige reliëfrijke landschap toedekten met plaatselijk dikke pakketten dekzand. Het aanwezige reliëf werd daardoor minder uitgesproken, het

kreeg een meer of minder sterk glooiend karakter.

In de gemeente Tubbergen vormen dekzanden de meest voorkomende grondsoort. Ze strekken zich in een brede strook uit van noord naar zuid. Waar de oudere, onderliggende gestuwde afzettingen aan de oppervlakte komen, zijn ze door erosie verdwenen. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de Braamberg en de Hezinger Esch, de Galgenberg, Tubbergen en Albergen. Elders zijn de heuveltoppen bedekt met dekzand, waardoor de keileemlaag er in tact is gebleven. In tegenstelling tot de Sallandse Heuvelrug, die vanwege het ontbreken van een keileemdek grotendeels bedekt is met heide en naaldbomen, zijn de heuvels in de gemeente Tubbergen geheel in gebruik als bouw- en/of weiland. De lemige structuur van de bodem op de gestuwde afzettingen houdt het regenwater beter vast en geeft de bodem een hogere vruchtbaarheid dan de grofzandige, keiige structuur van de bodem op de Sallandse Heuvelrug.

Na de ijstijden werd in het Holoceen (de huidige geologische periode) het klimaat geleidelijk milder, begon de zeespiegel als gevolg daarvan de stijgen en vormde zich bijna overal een gesloten vegetatiedek. In laaggelegen terreingedeelten (vooral in het noorden en noordwesten van het gebied waarin tegenwoordig Tubbergen ligt), waaruit het overtollige water niet weg kon vloeien, ontwikkelde zich in een zuurstofarm en drassig milieu hoogveen. De laaggelegen gebieden tussen de hogere gronden bestonden voornamelijk uit moerassen, vennen en vochtige natuurlijke graslanden.

De beken zetten in het Holoceen aan weerszijden van hun lopen lemig fijn zand met zavel- en kleidekken af. Deze beekkleien komen onder andere in de meest zuidelijke punt van de gemeente (in het Broekslager Veld en Maten) in een bijna aaneengesloten vlakte voor.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap
Het reliëfrijke karakter van het grondgebied van de gemeente Tubbergen had het ontstaan van verschillende bodemsoorten en (bijbehorende) landschapsvormen tot gevolg. Daarbij heeft de landbouwende mens een belangrijke rol gespeeld.

Op de hoogste delen van het landschap werden vanaf ongeveer de Karolingische Tijd op de hoger gelegen gronden permanente akkers aangelegd. Vanwege de betrekkelijk kleine arealen die voor permanente akkerbouw geschikt waren, lagen de bouwlanden van de verschillende boeren in complexen bij elkaar. Door intensieve bemesting van de bouwlanden met een mengsel van heideplaggen (vanaf de achttiende eeuw ook grasplaggen) en uitwerpselen van het vee ontwikkelden zich op de hoogste gronden in de loop der tijd de vruchtbare enkeerdgronden met cultuurdekken variërend van 30 tot 50 cm dikte.

In de laagten rond de essen legden de boeren groenlandkampen aan, omdat natuurlijke wei- en hooilanden langs de sterk ingesneden beekdalen ontbraken. De groenlandkampen werden omringd

door houtwallen, die dienst deden als wildkeringen en als perceelsafscheidingen.

Woeste heide- en veengronden vormden de derde belangrijke groep gebruiksgronden in het overwegend zelfvoorzienende agrarische bedrijf. De heidevelden strekten zich uit over de van nature al onvruchtbare zandgronden, die vanwege het afplaggen ten behoeve van de bereiding van potstalmest nog eens extra verschraalden.

Rond 1850 waren in de gemeente Tubbergen de bovengenoemde drie soorten gebruiksgronden, met elk een eigen landschappelijk karakter, overal nog duidelijk aanwezig. De hoofdzakelijk kleine escomplexen en de groenlanden domineerden rond de typische esdorpen Tubbergen, Geesteren, Harbrinkhoek, Albergen, Fleringen, Reutum, Haarle, Mander, Vasse en Hezingen. Ruim de helft van het gemeentelijke grondgebied bestond toen uit veldpodzolgronden (schrale zandgronden) en veengronden. De duidelijkste voorbeelden van matenlandschappen (complexen groenlandkampen met voornamelijk onregelmatige blokverkaveling en een dicht patroon van houtwallen) waren te vinden ten westen van Reutum, in de Mandermaten en ten westen van Vasse.

Hoewel in het oude Middeleeuwse ontginningslandschap (de essen en de groenlandkampen) sinds 1850 plaatselijk veel houtwallen zijn verdwenen, bouwlanden in weilanden zijn omgezet en de bebouwing is toegenomen, hebben er zich geen grote landschappelijke wijzigingen voorgedaan. De Tubberger Esch, de Fleringer Esch, de Reutumer Esch, de Mander Esch en de Hezinger Esch zijn nog steeds goed herkenbaar. Het kleinschalige coulissenlandschap van de groenlandkampen komt in zeer gave toestand nog voor ten westen van Vasse, ten westen van Reutum en in de Mandermaten.

De woeste gronden hebben na 1850 wel belangrijke landschappelijk wijzigingen ondergaan. De heidevelden en veengronden (al dan niet uitgeveend) zijn ontgonnen ten behoeve van voornamelijk de uitbreiding van het areaal grasland. De noordoostelijke heidevelden, onder andere de Noordelijke Manderheide, werden gedeeltelijk bebost. In de hoogveengebieden van Langeveen, de Weitemanslanden en de Pollen ontwikkelden zich typische hoogveenontginningslandschappen met onregelmatige, voornamelijk strookvormige verkavelingen. In het recente hoogveenontginningslandschap van Langeveen was de verkaveling aanvankelijk kleinschalig, in de omgeving van de Weitemanslanden en de Pollen van meet af aan betrekkelijk grootschalig. Een en ander is veroorzaakt door verschil in tijd: in Langeveen is de ontginning al voor 1850 begonnen, in de Weitemanslanden en De Pollen pas in 1928. Uit dezelfde tijd dateren de ontginningen van het Alberger- en Fleringerveld.

In een groot gedeelte van de voormalige heidevelden ontstonden heide-ontginninglandschappen. In de Dopheide, de Veldhoek en het Achterveld overheerst de zogenaamde verkaveling van de markeverdelingen (relatief lange

en smalle kavels) en in het Geestersche Veld, in de Tubbergerheide en de Vasserheide een relatief rationele verkaveling. In de Vasserheide en in de Noordelijke Manderheide bevinden zich enige grafheuvels. Opvallende landschappelijke elementen in laatstgenoemde gebied zijn verder nog twee ronde akkers. Deze liggen midden in de heidevelden en worden omringd door naaldbos. **Kaart 2** geeft een overzicht van de belangrijkste in de gemeente voorkomende geologische formaties en bodemsoorten.

2.3. Bodembeheer en ontginningen
Van oudsher was het grootste gedeelte van het grondgebied van de gemeente Tubbergen het eigendom van de marke-organisaties. Ruim 660 ha was in 1911 nog in het bezit van de bewoners van het landgoed en havezate Herinckhave. In 1723 kwam dit goed in handen van het geslacht Von Bönninghausen, waarvan Christian tussen 1740 en 1743 het huidige huis liet bouwen. Het huis is gerestaureerd nadat het in 1960 door brand zwaar was beschadigd. In 1820 werd het landgoed van Von Bönninghausen uitgebreid met de bezittingen van de iets ten noorden van het dorp Tubbergen gelegen havezate de Eeshof. Deze havezate werd in 1839 het eigendom van het geslacht Von Heyden. In 1917 heeft er een verdeling van de goederen van de Herinckhave plaatsgevonden, terwijl toen bovendien veel goederen verkocht werden. Op het landgoed staan tegenwoordig nog twee boerderijen, één gevestigd in het westelijke bouwhuis van de Herinckhave en boerderij Essenhuis. Verder staan er op het landgoed bij de havezate nog een watermolen en een kapel in het oostelijke bouwhuis van de havezate. Op **kaart 3** zijn zowel de marken van Tubbergen alsmede het landgoed Herinckhave (toestand ± 1965) ingetekend.

Waren de meeste gronden in het oude cultuurlandschap al in de Middeleeuwen ontgonnen, in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw volgde het in cultuur brengen van verreweg het grootste deel van de nog resterende woeste gronden. Besloeg omstreeks 1885 het oppervlak woeste grond in de gemeente Tubbergen nog ruim 7.429 ha (58% van het totale gemeentelijke grondgebied), tegenwoordig zijn daarvan nog maar enkele procenten over.

De oppervlakte cultuurgrond breidde zich vooral sterk uit als gevolg van de verdeling van de gemeenschappelijke markegronden en toen de kunstmest aan het einde van de negentiende, begin twintigste eeuw zijn intrede deed. Het hoogtepunt van de markeverdelingen in Tubbergen viel in de periode 1850-1870. In die periode werden de marke-organisaties van Geesteren (1851), Mander (1857), Haarle (1858), Hezingen (1858) en Albergen (1861) ontbonden. De woeste gronden van de Drieschichtige Marke Mander, Geesteren en Vasse waren al in 1847 verdeeld. De overige marken, Reutum, Tubbergen, Vasse en Fleringen zijn respectievelijk ontbonden in 1841, 1842, 1872 en 1877. Bij de late ontbinding van de marke Fleringen heeft onder meer de aanwezigheid van het landgoed Herinckhave een rol

gespeeld.

Pas aan het einde van de vorige eeuw kwam, onder meer als gevolg van de genoemde introductie van de kunstmest de grootschalige ontginning (in de zin van het geschikt maken van gronden voor agrarische doeleinden) van de woeste gronden en de verbetering van de bestaande cultuurgronden op gang. De kunstmest werd het eerst toegepast op braakliggende bouwlanden en op de graslanden. Vooral het oppervlak grasland nam daardoor fors toe. Zo werd in 1913 in totaal 145 ha woeste grond in cultuur gebracht, resulterend in een toename van het areaal grasland met 125 ha en een toename van het areaal bouwland met 20 ha. Pas vanaf 1922 vermelden de gemeenteverslagen ook het omzetten van woeste heidegronden in bos. In dat jaar was de verdeling van de totale toename van het oppervlak cultuurgrond met 132 ha als volgt: grasland 81 ha, bouwland 50 ha en bos 1 ha.

De ontginning van woeste gronden bereikte haar hoogtepunt in de jaren 1926-1928 toen in totaal 636,53 ha heide- en veengronden werd omgezet in gras- en bouwland. In 1928 werden bijvoorbeeld de Weitemanslanden in een ontginningsmaatschappij ingebracht. Daarna nam het tempo van de ontginningsijver af tot gemiddeld ongeveer 90 ha per jaar. Gedurende de laatste decennia voor het einde van de Tweede Wereldoorlog concentreerde de ontginning zich voornamelijk in het zuiden en westen van de gemeente en op de Vasser Heide.

Een opmerkelijke uitbreiding van het areaal cultuurgrond vond vanaf het midden van de negentiende eeuw plaats als uitvloeisel van verstoorde verhoudingen tussen het rooms-katholieke deel van de bevolking en de relatief zeer kleine groep Nederlands hervormden. Hervormde neringdoenden konden aan hun roomse streekgenoten geen droog brood verdienen, de werkkrachten van de kinderen uit grote protestantse gezinnen werden door de roomse boeren niet geaccepteerd en "gereformeerde" keuterboertjes kwamen er bij het verpachten van gronden niet aan te pas. Om de hervormde boeren te helpen en om het aantal lidmaten van de hervormde kerk in Tubbergen te doen toenemen werd op initiatief van de toenmalige dominee R. Hattink met behulp van donaties, leningen etcetera door andere diaconieën op 6 september 1855 de Fundatie Tubbergen gesticht. Deze stichting kocht in de gemeente woeste gronden aan, ontgon deze en verpachtte ze vervolgens aan protestantse boeren. Er kwamen als gevolg daarvan nogal wat boeren uit aangrenzende streken in Duitsland naar Tubbergen. In 1978 waren er nog 16 pachters van zogenaamd los land van de Fundatie, werden nog 12 boerderijen in erfpacht uitgegeven en werden stukken grond van 1,5 ha tot 2 ha verhuurd aan kleine boeren. In totaal beschikte de stichting in dat jaar over 83 ha grond en had behalve bezittingen in Manderveen ook eigendommen in Geesteren, Harbrinkhoek en Tubbergen.

2.4. Waterbeheersing

Het probleem van de afwatering in de gemeente Tubbergen kan het best

bezien worden in het kader van de algemene waterhuishouding in Twente. Tubbergen ligt in de stroomgebieden van de Regge, de Vecht en de Dinkel.

Tot omstreeks 1925 was de afwatering in de gemeente Tubbergen zeer slecht. Er traden zowel in de winter als in de zomer regelmatig overstromingen op. De waterleidingen waren te klein en hadden te veel kronkelingen om het overtollige water efficiënt te kunnen afvoeren. Daar kwam bij dat op veel plaatsen het water in de beken werd opgestuwd ten behoeve van de vele olie-, koren- en houtzaagmolens.

Om de waterhuishouding in het stroomgebied van de Regge te verbeteren, werd op 20 januari 1884 het gelijknamige waterschap opgericht. Dit waterschap nam op het gebied van de waterbeheersing de taken over van de marke-organisaties. Er werden verschillende plannen opgesteld, maar tot uitvoering van de noodzakelijk geachte verbeteringswerken kwam het pas na de subsidiewet van 1892. Het belangrijkste doel van de eerste verbeteringsronde in het Reggedal was het uitbannen van de overstromingen in de zomer en het behouden van de wintervloeden. Deze werden vooralsnog geduld vanwege de regelmatige aanvoer van vruchtbaar slib. De uitvoering van de verruimingen van de Regge gecombineerd met bochtafsnijdingen begon in 1894 en duurde tot 1913.

In 1925 werd begonnen met een tweede verbeteringsronde in het dal van de Regge. De Twentse boeren wilden toen ook af van de overstromingen in de winter, omdat ze algemeen van mening waren, dat de vruchtbaarheid van de bodem voortaan bevorderd moest worden door het toedienen van stal- en vooral kunstmest. De uitvoering van de aan de nieuwe inzichten aangepaste plannen leidde in de gemeente Tubbergen tot een geheel nieuwe afwateringssituatie.

In de verbeteringsronde van 1925 en later kreeg het gebied rond Almelo, waar de meeste beken samenkwamen, de grootste aandacht. Het water uit ongeveer 20.000 ha verzamelde zich in het bekken van Almelo, terwijl het in principe (door middel van het graven van nieuwe kanalen en het verbeteren van bestaande) direct naar het westen en noordwesten afgeleid kon worden.

Voor de gemeente Tubbergen werd de nieuwe afwatering als volgt geregeld: 1) Het zuidoostelijke gebied, omvattende de Reutumer Esch, de Vasser Heide, Fleringen, Haarle, Oost-Albergen, Weemselerhoek en Kottehoek bleef via de Baasdammerbeek, Haverkampsbeek, Fleringer Molenbeek, de Loolee, de Almelosche Aa, de Nieuwe Graven en Exose Aa op de Boven Regge afwateren. Het middengedeelte en het zuidwestelijke deel van de gemeente waterde in het vervolg via de Heinemansbeek, de Lutkerbeek, de Geestersche Molenbeek, de Itterbeek en de Nieuwe Sloot af. De Eggepoelsbeek (uitmondend in de Heinemansbeek) speelde een belangrijke rol in de afwatering van het gebied tussen de essen van Tubbergen en Albergen. De genoemde stroompjes mondden uit in de Loolee en de

Schipsloot (gemeente Vriezenveen), welke het water via de Hollandergraven, de Veenleiding en de gekanaliseerde Linderbeek naar de Beneden Regge afvoerden.

Voor het noordelijke en noordwestelijke deel van de gemeente werd een geheel nieuwe afwatering geconstrueerd. Het overtollige water uit dit gebied werd niet langer naar de Regge afgevoerd, maar direct naar de Vecht. De buurschappen Mander, Manderveen en Langeveen waterden in het vervolg via de Mosbeek, de Plasbeek, de Elzenbeek en Entherbeek af op de gekanaliseerde Broekbeek en de Itterbeek. Beide laatstgenoemde beken kregen door middel van het speciaal voor de ontwatering gegraven Geestersche Stroomkanaal (1929 gereed) aansluiting op het bestaande Vriezenveensche Veenkanaal (1890-1907), dat verdiept en verbreed werd. Uiteindelijk kwam het overtollige water via het Nieuwe Stroomkanaal (1929) en het Overijsselsche Kanaal Almelo-De Haandrik en het Mariënberg-Vechtkanaal in de Vecht.

Toen men in de jaren dertig in Duitsland tot ontginning van de omvangrijke aan de gemeente Tubbergen grenzende woeste gebieden, die voor een deel via Tubbergse beken afwaterden, overging, kregen vooral Manderveen en Langeveen opnieuw te maken met grote wateroverlast. Het waterschapsbestuur besloot tot het graven van extra waterleidingen en het verbeteren van bestaande. In 1942 werd met de uitvoering van de plannen begonnen.

Sinds 1969, toen het waterschap De Regge en het in 1942 opgerichte waterschap Beneden Dinkel werden samengevoegd, valt de gemeente Tubbergen onder het werkgebied van het grote waterschap Regge en Dinkel.

3 Infrastructuur

3.1. Waterwegen
De Loolee, die nu nog in gekanaliseerde vorm het uiterste zuiden van het grondgebied van de gemeente Tubbergen doorsnijdt, was vroeger een van de schakels in het net van schipbeken van het Reggestelsel. Samen met de Bornsche Schipbeek en de Schipsloot was de Loolee vooral van betekenis voor de turftransporten uit de venen ten noorden van Almelo. Via deze vaarwegen werd in kleine platgeboomde vaartuigen (zompen) turf vervoerd naar Zenderen en naar Borne. Via de Loolee voeren de schippers (aanvankelijk voornamelijk afkomstig uit Borne, later uit Vriezenveen, terwijl er periodiek sprake was van concurrentie van schippers uit Geesteren) naar 't Loo te Dulder. Daar was het overslagpunt voor Noordoost-Twente. Een secundaire overslagplaats lag binnen de grenzen van de huidige gemeente Tubbergen bij de brug over de Loolee in de weg Albergen-Zenderen (Demmerbrug).

Na 1832 nam de betekenis van de scheepvaart over de Regge en de overige onderdelen van het Reggestelsel af. Dit kan mede in verband gebracht worden met de aanleg van de straatweg van Zwolle naar Almelo die de Regge kruiste bij Boomcate (Nijverdal). Boomcate werd daardoor een overslagpunt bij uitstek. De opening van de Overijsselsche Kanalen rond het midden van de vorige eeuw en de komst van de spoorlijnen na 1865 luidden het definitieve einde van de schipbekenvaart in.

In het oorspronkelijke Overijsselsche Kanalenplan van

1847 was aanvankelijk voorzien in het aanleggen van kanalen naar de Dinkel, maar in 1848 en 1851 werden deze eruit geschrapt. Een kanaal van Almelo naar de Eems in Duitsland was uit handelsoverwegingen wel gewenst, maar de aanleg ervan werd vooralsnog te duur geacht. Pas ingevolge een in 1876 te Berlijn gesloten overeenkomst werd ten slotte toch nog een kanaal naar Duitsland aangelegd, en wel van Almelo naar de Vechte in Nordhorn (=Kanaal Almelo-Nordhorn). De toen nog bevaarbare Loolee kreeg een rechtstreekse aansluiting op het nieuwe kanaal. In geval van hoge waterstanden kon die aansluiting door middel van schuiven worden gesloten. Op Nederlands grondgebied werd het kanaal in 1889 opengesteld, op Duits grondgebied pas in 1904.

Bij de aanleg van het kanaal Almelo-Nordhorn is in het Reutumerveld een dubbele of gekoppelde schutsluis gebouwd. Het kanaal was zo ontworpen dat bij elke schutting een zo klein mogelijke hoeveelheid schutwater verloren ging. Met name in droge zomers was strikte zuinigheid met water geboden. Daarom kregen alle sluizen exact gelijke afmetingen en een gelijk verval. In het relatief sterk hellende tracégedeelte binnen de gemeente Tubbergen was een sluis met dubbele schuthoogte noodzakelijk, maar volgens het uitgangsprincipe niet toepasbaar. Een gekoppelde sluis met twee schutkolken en drie sluishoofden was de oplossing, omdat daardoor het verlies aan schutwater gelijk bleef aan dat van de overige sluizen in het kanaal. Op het oostelijke sluishoofd verrees een ophaalbrug. Binnen de gemeente lagen in totaal vijf ophaalbruggen. Bij de ophaalbrug in de weg Tubbergen-Weerselo lag tevens een schutsluis (de Fleringersluis).

In feite kwam het kanaal Almelo-Nordhorn veel te laat, namelijk nadat de spoorwegen de transportfunctie van de Twentse waterwegen al grotendeels hadden overgenomen. Het kanaal kreeg daardoor alleen enige betekenis voor het vervoer van kunstmest en turf tussen Almelo en Nordhorn en de afvoer van bakstenen van de verschillende steenbakkerijen die in Albergen en omgeving gevestigd waren.

3.2. Wegen

Het verkeer tussen het dorp Tubbergen en de omringende gemeenten en tussen de verschillende dorpen in de gemeente Tubbergen onderling is in het verleden nooit bijzonder groot geweest. Daardoor behielden de dorpen lang hun eigen karakter. Pogingen omstreeks 1890 om een stoomtramverbinding van Almelo via Tubbergen en Ootmarsum naar Neuenhaus in Duitsland aan te leggen, faalden. Geen beter resultaat was een soortgelijk plan omstreeks 1920 beschoren, volgens welke de Twentsche Locaalspoorwegmaatschappij zorg zou dragen voor de aanleg en exploitatie van een tramverbinding Almelo-Tubbergen-Ootmarsum-Denekamp. De oude handelsroute van Almelo door noordelijk Twente naar de Duitse stadjes Nordhorn en Neuenhaus (onderdeel van de Hessenroute Amsterdam-Hannover), die Albergen tot een belangrijke pleisterplaats hadden gemaakt, had

toen reeds sterk aan belang ingeboet. Het centrum van de industriële activiteit was verschoven naar plaatsen als Hengelo, Enschede en Oldenzaal die wel aansluiting op het spoorwegennet kregen.

Tubbergen moest het dus uitsluitend hebben van het wegverkeer. Bestaande wegen werden vanaf 1850 bestraat of voorzien van een verhard wegdek van gewalst zand en grind (macadamweg). Zo kwamen achtereenvolgens tot stand de straatweg Almelo-Albergen-Reutum-Ootmarsum (1850/1851), de weg Geesteren-Vriezenveen en Geesteren-Langeveen (1852), de weg Tubbergen-Geesteren (1853), de op initiatief van de heren van de Herinckhave voor het aantrekken van boeren uit Zenderen voor de Geesterse molen aangelegde weg door het Alberger Broek (1862), de begrinting van de weg Tubbergen-Reutum (1863) en de kunstweg Fleringen-Tubbergen-Langeveen (1864). Eveneens in 1864 werd een aftakking van de weg Almelo-Ootmarsum naar Weerselo aangelegd. In 1855 kreeg Tubbergen door de aanleg van de straatweg van Almelo naar Uelsen in Duitsland aansluiting op de belangrijke vee- en graanmarkten van die twee plaatsen, wat een gunstige invloed had op de uitvoer van vet, rogge en wol. In het gemeenteverslag van 1876 wordt deze positieve invloed van de aanleg van de weg Almelo-Uelsen expliciet genoemd.

De structuur van het in de tweede helft van de vorige eeuw aangelegde/verbeterde hoofdwegennet heeft na 1900 geen belangrijke wijzigingen ondergaan. Wel werden na de Tweede Wereldoorlog de meeste lokale wegen verhard. De belangrijkste infrastructuurverbetering uit de periode 1900-1940 was de verharding van de bestaande zandweg tussen Tubbergen en Albergen.

4 Nederzettingen

4.1. Kerkdorpen
Van de twaalf oorspronkelijke buurschappen in de gemeente Tubbergen zijn er in de loop der tijd acht uitgegroeid tot grotere of kleinere kerkdorpen met ieder een eigen groep verzorgende middenstanders (winkeliers, ambachtslieden, etc.). De oudste nederzetting is het kerkdorp Albergen, gevolgd door het esdorp Mander en de kerkdorpen Reutum en Vasse. Alle vier worden reeds in de tiende eeuw in schriftelijke bronnen genoemd.

Waar de hoofdweg Almelo-Nordhorn en de secundaire weg Zenderen-Tubbergen samenkomen, ligt de kern van de parochie **Albergen**. Deze kern van het oorspronkelijke kransesdorp heet al eeuwenlang "Het Klooster", vanwege het feit dat er vroeger het St. Antoniusconvent stond. Op 28 december 1333 werden de drie bewoners van het hof Hobergen van horigheid ontslagen. Het erf werd op 28 november 1405 overgedaan aan de Broeders des Gemenen Levens in het Klerkenhuis te Zwolle. Aan het bestaan van het klooster kwam in 1721 definitief een einde. De restanten van het klooster werden toen verkocht en later afgebroken.

De kloosterlingen hebben in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw grote invloed uitgeoefend op hun omgeving doordat zij op het gebied van de landbouw en het ontginnen van woeste gronden een voorbeeld waren voor de boeren. Op de grens van de marken Albergen, Fleringen en Tubbergen ligt nog steeds de Monnikenbraak, de hoger gelegen bouwlanden temidden van de lager gelegen broek- en heidegronden.

Op de plaats waar vroeger het klooster stond, verrees in 1787 de voorganger van de huidige uit 1955 daterende H. Pancratiuskerk. Ook in Albergen is pas na de Tweede Wereldoorlog duidelijke kernvorming opgetreden.

Reutum was in 1850 nog duidelijk een flankesdorp met een lintvormige concentratie van de bebouwing aan de westkant van de Reutumer Esch. Daarna verdichtte de structuur zich, voornamelijk tussen de Ootmarsumseweg en de splitsing Nieuwe Materweg/Zoekeweg. Rond de parochiekerk van Reutum en Haarle aan de huidige Kerkstraat en de school van Reutum trad na 1935 beperkte maar duidelijke kernvorming op. De oorspronkelijke waterstaatskerk uit 1818 is in 1952 afgebroken en vervangen door een nieuwe kerk.

In de buurschap Vasse, die veel van zijn oorspronkelijke karakter van een kransesdorp heeft behouden, is de kern **Vasse** ontstaan. Rond 1850 tekenden zich de eerste contouren van deze kern aan de noordoostrand van de Vasser Esch al af. Het attractiepunt waren de kerk en de school. Tussen 1850 en 1935 breidde de bebouwing (in beperkte mate) voornamelijk uit in het gebied ten noorden van de Denekamperweg en ten westen van de Hooidijk. Na 1935 is de bebouwde kom alleen ten noordwesten van de bestaande bebouwing in geringe mate uitgebreid.

Het kerkdorp **Tubbergen** vormt het centrum van de gemeente, waar ook het gemeentehuis staat. In de beginjaren van de gemeente werden de gemeentelijke werken uitgevoerd vanuit het huis van de burgemeester. Op 11 augustus 1868 werd de burgemeesterswoning geheel door brand verwoest. Op de plaats waar momenteel het restaurant "'t Oale Roadhoes" staat, werd in 1833 de openbare dorpsschool gebouwd. Nadat dit gebouw in 1895 zijn oorspronkelijke functie verloor, werd het verbouwd en aangepast tot gemeentehuis (1896). Op 8 augustus 1930 legde de toenmalige burgemeester van Tubbergen de eerste steen van een nieuw gemeentehuis, op de plaats van het oude. Het huidige gemeentehuis dateert grotendeels uit 1967 en is in 1983 uitgebreid.

Het oudste archief-stuk waarin de naam Tubbergen voorkomt, is een boedelverdeling door Egbert van Almelo tussen zijn kinderen, opgemaakt op 6 juni 1279. In het noordoosten van het oorspronkelijke kransesdorp met de boerderijen rondom de grote es ontwikkelde zich na 1280 rond een in dat jaar gebouwd kapelletje een kleine kern. Er vestigden zich veel landbouwers, terwijl rond de kerk ambachtslieden en neringdoenden hun zaken begonnen. Ook de niet agrariërs hielden in de meeste gevallen één of enkele koeien. De woningen stonden schots en scheef door elkaar. De Dorpsstraat, de Nieuwstraat en de Koffiesteeg (tegenwoordig Oranjestraat) hadden een verhard wegdek bestaande uit kinderkopjes. Vlak voor de huizen lagen veldkeien.

In 1850 bestond het dorp uit één hoofdstraat (de huidige Grotestraat) met aan weerszijden daarvan de verspreid liggende

boerderijen en de woningen van de ambachtslieden en de winkeliers. Het centrum van het dorp werd gevormd door de Pancratiuskerk.

Tussen 1850 en 1940 breidde de bebouwing in Tubbergen zich nauwelijks uit, na de Tweede Wereldoorlog juist vrij sterk. In het gebied dat omsloten wordt door de Oranjestraat, de Grotestraat en de Almeloseweg verdichtte de bebouwing zich, terwijl rondom de in 1945 bestaande bebouwde kom grotere en kleinere nieuwe woongebieden ontstonden.

Ten oosten van de Eeshof, aan de noordzijde van de Heinemansbeek verschenen sportvelden. Het huis de Eeshof (oorspronkelijk Eschede geheten) werd in 1892 ingericht als opleidingsgesticht voor verwaarloosde kinderen en kreeg het de naam Leogesticht. Nadat in 1898 de opleiding overgeplaatst werd naar Borculo kreeg de Eeshof in 1928 de functie van landbouw- en huishoudschool. Op 16 augustus 1960 kwam het huis in bezit van de Zusters van Denekamp die er een klooster annex bejaardentehuis van maakten. Na een algehele restauratie werd het huis in 1965 als zodanig in gebruik genomen. De Eeshof is het geboortehuis van de bekende Dr. Herman Schaepman (geboren op 2 maart 1844). Hij was de oudste zoon van de toenmalige burgemeester. Ter nagedachtenis aan de priester, politicus en letterkundige is op 11 augustus 1927 aan de Almeloseweg, iets ten westen van het dorp op de Tubberger Esch een standbeeld van hem onthuld.

Geesteren was in 1850 nog een duidelijk voorbeeld van een los esdorp, gekenmerkt door verspreid liggende boerderijen en het ontbreken van een echte dorpskern. De sterke spreiding van de bebouwing hing nauw samen met het verbrokkelde karakter van de escomplexen. De belangrijkste openbare gebouwen in het overwegen agrarische dorp waren de rooms-katholieke H. Pancratiuskerk (1778) en de school (in 1810) vernieuwd. Rond de in de jaren 1925/26 aan het kruispunt van de wegen Vriezenveen-Geesteren-Tubbergen en Langeveen-Harbrinkhoek gebouwde nieuwe kerk trad na de Tweede Wereldoorlog duidelijke kernvorming op. Daarbij heeft de komst in 1949/1950 van de kousenfabriek Ten Cate een belangrijke rol gespeeld. Er werden in Geesteren speciaal voor de staffunctionarissen en de personeelsleden woningen gebouwd.

De van oorsprong esnederzetting met losse structuur zonder dorpskern **Harbrinkhoek** ligt in het zuidwesten van de gemeente en behoorde tot 1861 tot de marke Albergen. De kerk van Harbrinkhoek is in 1918 gebouwd op Almelo's grondgebied. Rond de nieuwe "Mariaparochie" ontstond de gelijknamige kleine kern die gedeeltelijk in de gemeente Almelo en gedeeltelijk in de gemeente Tubbergen ligt. De kleine kern Harbrinkhoek ontstond na 1952, ten westen en zuidwesten van de school die in het centrum van de oude buurschap Harbrinkhoek aan de weg naar Tubbergen stond.

De buurschap **Fleringen** is, sinds 1948, toen het een zelfstandige parochie werd en er een schuur tot noodkerk werd verbouwd, het jongste kerkdorp van de gemeente

Tubbergen. Voor die tijd kerkten de Fleringers te Tubbergen, Albergen en Reutum. In 1959 volgde de legging van de eerste steen voor de huidige kerk, die net als in de overige kerkdorpen Tubbergen enige concentratie van de bebouwing tot gevolg had. Totdat het proces van kernvorming zich in Fleringen voordeed, kon deze nederzetting getypeerd worden als een esdorp met rudimentaire omkransing.

In het noordelijke gedeelte van de Fleringer Esch staat de eeuwenoude Kroezeboom. Elke nazomer wordt onder deze boom een oogst-danklof gehouden. In 1943 is er door de Twentse architect J. Jans een nieuwe uit Bentheimer zandsteen en eikenhout bestaande kapel gebouwd. De boom en enkele aren grond er omheen zijn eigendom van de rooms-katholieke kerk van Tubbergen. Voor 1795 werden er heimelijk rooms-katholieke crediensten gehouden.

Langeveen is het jongste kerkdorp in de gemeente. De nederzetting is rond 1845 ontstaan in het Noordelijke Drieschichtiger Veen op de overgang van de hoge gronden van Bruinehaar (gemeente Vriezenveen) naar de laag gelegen veengronden. In eerste aanleg was Langeveen een hoogveenrandontginningsnederzetting. Vanuit de ontginningsbasis (ter hoogte van de huidige Heppenweg) werd het veen aanvankelijk in westelijke richting ontgonnen. Aan de weg Langeveen-Tubbergen ontstond later een tweede bewoningsas. Niet-lineaire uitbreiding van de bebouwing dateert voornamelijk van na 1940. Ook hier weer vond kernvorming plaats rondom de kerk (1924-1925 gebouwd). De eerste kerk in Langeveen dateerde uit 1843. In dat jaar woonden in de veennederzetting ongeveer 23 gezinnen. Na de Tweede Wereldoorlog is ook niet-lineaire bebouwing gerealiseerd tussen de Hardenbergerweg en de Bruinehaarsweg.

4.2. Buurschappen

De esnederzettingen **Mander, Hezingen** en **Haarle** hebben tot op heden weinig van hun oorspronkelijke karakter, zoals dat zich ongeveer anderhalve eeuw geleden voordeed, verloren. Mander en Hezingen zijn nog steeds esdorpen met een hoofdzakelijk losse structuur en elk een klein gehucht bestaande uit enkele boerderijen. Haarle is nog steeds een flankesdorp (langs de westzijde van de Haarler Esch) zonder kern.

Manderveen is ongeveer even oud als Langeveen (voor 1840 stonden er nog geen huizen in het Mandersche Veen. Samen met Langeveen behoorde Manderveen tot de Drieschichtige Marke Mander, Vasse en Geesteren. Hoewel de jonge nederzetting in 1886 een school kreeg en er na de Tweede Wereldoorlog zeer beperkte kernvorming in het oorspronkelijke wegdorp plaatsvond, heeft Manderveen nooit een eigen kerk gekregen. De stichting van de school had wel de komst van enkele winkels en bedrijven tot gevolg.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking
Tabel 1 geeft een overzicht van de bevolkingsgroei in de gemeente Tubbergen tussen 1850 en 1940. Hoewel er ten tijde van de grote internationale landbouwcrisis, die rond 1880 begon, een duidelijke stagnatie in de toename van aantal inwoners optrad, heeft de gemeente evenals de meeste andere Twentse gemeenten volgens de tabel geen afname van de bevolking gekend. Een vertrekoverschot werd steeds gecompenseerd door een hoog geboorte-overschot.

5.2. Ruimtelijke spreiding
Vergelijking van de **tabellen 2, 3 en 4**, die voor de jaren 1845, 1947 en 1988 behalve het aantal inwoners ook de woningvoorraad per onderdeel van de gemeente geven, toont aan dat het aandeel van de totale gemeentelijke bevolking woonachtig in het dorp Tubbergen tussen 1845 en 1947 slechts gering is toegenomen (van 7,7% tot 8,9%), in de periode daarna daarentegen juist sterk. Op 1 januari 1988 woonde 21% van de totale bevolking van de gemeente Tubbergen in het hoofddorp. In alle kernen samen woonden in 1845 450, op 31 mei 1947 2.482 en op 1 januari 1988 ongeveer 11.550 personen (= respectievelijk 7,7%, 20% en 63%).

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw en verveenderij
In het begin van de vorige eeuw werd het economisch leven in de gemeente Tubbergen geheel beheerst door de verbouw van rogge en boekweit. De veeteelt stond in dienst van de akkerbouw. Het toen meest voorkomende boerderijtype was het zogenaamde Hallehuis of "Los Hoes".

Gedurende de gehele negentiende eeuw werd de situatie in de landbouw sterk beïnvloed door een algemeen tekort aan betaalbare meststoffen. Vooral tijdens en na de verdeling van de markegronden openbaarde zich het schrijnende mesttekort; de boeren wilden de hun toebedeelde woeste gronden wel ontginnen, maar konden de voor landbouwgronden vereiste vruchtbaarheid niet op peil houden.

De verbouw van rogge, boekweit, gerst, haver en later aardappelen vond vooral plaats op de hoger gelegen zandgronden met de dikke cultuurdekken. Op de vruchtbare gronden langs de beken weidde het vee. Veenboekweit was een belangrijk akkerbouwprodukt in de Drieschichtige marke van Geesteren, Mander en Vasse. De woeste veengronden in deze marke leenden zich uitstekend voor de verbouw van dat akkerbouwgewas. De gebruikelijke teeltmethode was die van de zogenaamde veenbrandcultuur, waarbij de bovenste laag van het veen stuk gehakt en in brand gestoken werd. De vrijkomende as deed dienst als meststof.

Een belangrijke bron van neveninkomsten voor de boeren van met name de Drieschichtige Marke

vormde de vervening. Deze bereikte het hoogtepunt tussen 1850 en 1870 toen er ongeveer 400 ingezetenen van de gemeente Tubbergen werkzaam in waren. Er was toen ongeveer 1.500 hectare in vervening. De hoeveelheid gestoken turf bedroeg ongeveer 200.000 ton per jaar. Toen de veenderij omstreeks de jaren negentig van de vorige eeuw in de veengebieden van de gemeente Tubbergen ten einde liep, werkten veel Tubbergse veenarbeiders al in de Duitse venen als het Getelermoor en Itterbeckermoor. De turf uit het noordwesten van Tubbergen werd afgevoerd langs de Broekbeek en de Itterbeek naar de Schipsloot en werd in Almelo op de markt gebracht. Andere bronnen van neveninkomsten waren de bijenhouderij (samenhangend met de boekweit), de vlasteelt, enige huisweverij en (na de ±1880) de wolhandel.

Vanaf ongeveer 1850 wordt de produktie voor de markt steeds belangrijker en leggen de zandboeren zich meer en meer toe op de bereiding van boter en de verkoop van vlees (vooral van varkens en schapen) en eieren. Met de boterbereiding voor de markt kon ook het mesten van varkens toenemen, omdat de ondermelk en de karnemelk, vermengd met aardappelen en roggemeel uitstekend varkensvoer vormde. Volgens de gemeenteverslagen was de kwaliteit van de op de boerderij vervaardigde boter en andere zuivelprodukten echter gering.

Rond 1880 kreeg de opkomst van de veeteelt (in het bijzondere ten behoeve van de fabricksmatige boterbereiding) extra impulsen.

Door het toentertijd als gevolg van het opleggen van hoge tarieven op gemest vee wegvallen van Pruisen als belangrijk afzetgebied voor vleesprodukten en het uitbreken van de landbouwcrisis werd de verbouw van graangewassen en het mesten van vee steeds minder rendabel.

De prijzen van zuivelprodukten waren tijdens de crisis redelijk stabiel gebleven, waardoor steeds meer agrariërs op de veeteelt overschakelden. Om de kwaliteit van de boter te verhogen werden speciale boterfabrieken opgericht, vaak op coöperatieve grondslag. De eerste coöperatieve melkverwerkingsfabriek in Tubbergen, "De Vrijheid" werd op 4 december 1893 in bedrijf gesteld. Een maand eerder had kruidenier en meelhandelaar Koopman zijn roomboterfabriekje opgestart. In 1916 werd er de coöperatieve zuivelfabriek "De Eendracht" gebouwd. Deze in 1917 in gebruik genomen zuivelfabriek is tegenwoordig nog steeds in gebruik. In 1916 kreeg ook Albergen een boterfabriek. De zuivelfabriek "De Samenwerking" is in 1965 gesloten. Van de bedrijfsgebouwen resteren nog enkele delen. Het totale aantal leden van de fabriek in Tubbergen bedroeg in 1944 ongeveer 840, dat van de fabriek te Albergen ongeveer 240. Een groot deel van de ondermelk en de karnemelk ging in dat jaar nog steeds terug naar de boeren, die deze produkten als varkensvoer gebruikten.

Enerzijds waren de zuivelfabrieken een reactie op de zwakke concurrentiepositie van de Nederlands boter op de

internationale markten en op het toenemende belang van de rundveehouderij, anderzijds vormden de zuivelfabrieken een belangrijke stimulans voor de uitbreiding van de veeteelt. Ook de komst van de Boerenleenbanken betekende een positieve invloed op de situatie in de landbouw. In Vasse en Langeveen werden al in 1907 parochiaal georiënteerde boerenleenbanken opgericht. Albergen kreeg in 1908 een Boerenleenbank, Tubbergen in 1913, Reutum in 1914 en Harbrinkhoek in 1919.

Met name na de Tweede Wereldoorlog nam de veeteelt en de varkenshouderij een hoge vlucht, zich uitend in een relatieve afname van het areaal bouwland ten gunste van het areaal weiland, een toename van het areaal voedergewassen ten koste van het areaal graangewassen en een sterke verandering in het uiterlijk en de samenstelling van de bedrijfsgebouwen.

Bestond in 1880 nog ruim 58% (3.456 ha) van het totale oppervlak cultuurgrond (bouwland, weiland en tuingronden) uit bouwland, in 1938 bedroeg het percentage bouwland nog 40 (3.304 ha) en het percentage weiland ruim 60 (4.984 ha). Op 1 januari 1987 besloeg het totale oppervlak cultuurgrond (bouwland, grasland, open grond, tuinbouwgewassen onder glas en braakland) in de gemeente Tubbergen 10.011 ha. Daarvan bestond 3.364 ha uit bouwland (31%) en 7.530 ha uit blijvend en permanent grasland (69%).

In 1850 was bijna 100 procent van de totale beroepsbevolking van de gemeente Tubbergen werkzaam in de landbouw. Daarna is dat percentage afgenomen van 75,9 in 1889 en 41,8 in 1947 tot minder dan 20 op 1 januari 1988.

6.2. Ambacht en industrie

Belangrijke takken van nijverheid zijn er in de negentiende eeuw in de gemeente Tubbergen niet geweest. Wel floreerde er het molenbedrijf. Vanwege het er voorkomende reliëf en de aanwezigheid van veel beken werd een groot deel van de molens aangedreven door water. Aan het einde van de achttiende, begin negentiende eeuw werkten er in geheel Twente nog zo'n 30 watermolens. Betekende de komst van de windmolens vanaf ongeveer 1300 al een gevoelige klap voor de molenaars van door water aangedreven molens, de oprichting van het waterschap De Regge, sinds 1957 "Regge en Dinkel" geheten, was dat in nog veel ergere mate. Molenbeken werden gereguleerd, sluizen afgebroken. In de gemeente Tubbergen zijn tot op heden echter nog vier watermolens bewaard gebleven, de watermolen van het landgoed Herinckhave in Fleringen, watermolen De Mast, aan de weg van Vasse naar Ootmarsum en de twee watermolens die de grootste rol in de geschiedenis van de papierindustrie in Twente hebben gespeeld: de "mölle" van Frans en die van Bels in Mander.

De waterkorenmolen, oorspronkelijk tevens olie- en pelmolen op de Fleringer Molenbeek staat direct achter het kasteel. De molen, die sinds 1865 buiten gebruik was, is in 1989 gerestaureerd op initiatief van de Stichting Scholing, Restauratie en Innovatie

in de Bouw in Overijssel (RIBO). In juni is de onderslagwatermolen bij de Herinckhave weer in gebruik genomen als korenmolen.

De watermolen De Mast ligt op de Oude Beek en is van ouds een oliemolen geweest. Later werd de molen omgebouwd tot korenmolen, waaraan ook een bakkerij verbonden was. In 1939 is De Mast gerestaureerd, het molenhuis in 1942.

De watermolen van Frans en die van Bels (beide op de Mosbeek) vormen de voorlopers van de in 1884 opgerichte papierfabriek van Cramer te Wapenveld in Gelderland. Dr. Bernardus Kremer (later Cramer) stichtte in 1711 in Mander de eerste door waterkracht aangedreven papiermolen. In 1780 werd hier een tweede molen in gebruik genomen. Toen de fabricage van papier met behulp van watermolens in Tubbergen op het hoogtepunt was, had Cramer in Mander drie molens aan het draaien, die van Frans en Bels en een derde molen. Het gemeenteverslag over 1842 maakt melding van vier papiermolens. Naast de papiermolens van Kramer wordt nog die van Meyer en Zn. (opgericht in 1825) genoemd. De rentabiliteit van de papiermolens was als gevolg van het opkomen van de stoompapierfabrieken sinds 1840 zeer matig. De kwaliteit van het met de hand vervaardigde, zogenaamde geschepte papier was echter aanmerkelijk beter dan dat van het eerste in de stoomfabrieken vervaardigde papier, waardoor de papiermolens hun markt aanvankelijk nog wisten te behouden.

De gemeenteverslagen van 1845 en de daarop volgende jaren vermelden echter, dat de papiermolens in Tubbergen met ondergang bedreigd werden door een grote frauduleuze uitvoer van lompen (de grondstof voor de vervaardiging van papier) naar Duitsland. Om smokkel in het algemeen tegen te gaan, liep de weg Tubbergen-Uelsen dwars door het grenskantoor, dat hiertoe aan beide zijden grote toegangsdeuren had. Eenmaal binnen werden de transportmiddelen aan een grondig onderzoek onderworpen. De genoemde weg loopt tegenwoordig langs het in 1858 gebouwde grenskantoor. Het grenskantoor zelf is nog steeds aanwezig. Na een periode van economische malaise in de papierfabricage in Twente had de Frans-Duitse oorlog in 1871 nog een tijdelijke opleving in de papierindustrie tot gevolg. Na die oorlog gingen als gevolg van het opkomende nationalisme in Duitsland de grenzen voor onder andere papierprodukten dicht. Duitsland ging zelf papier en karton maken, waardoor de molens van Frans en Bels op den duur niet meer konden concurreren. Cramer verplaatste zijn activiteiten naar Wapenveld, waar hij in 1884 de papierfabriek van de heren Van Gerrevink in Berghuizen kocht. Dat betekende het einde van de papiernijverheid in Tubbergen. De molens van Frans en Bels kregen hun oorspronkelijke functies van cichorei- en korenmolen terug. De bovenslagmolens van Frans en Bels zijn respectievelijk in 1943 en 1960 gerestaureerd.

In de vier papiermolens van Tubbergen werkten in 1852 in totaal 12 volwassenen en 4 jongens. In 1862 bedroegen die

aantallen respectievelijk nog 7 en 6. In 1863 werkten de molens nog slechts enkele dagen per week.

Van de vele windmolens die in 1850 nog in de gemeente Tubbergen stonden, zijn er tegenwoordig nog drie over, de in 1976 gerestaureerde molen van Fleringen (daterend uit 1849, de in 1975 gerestaureerde molen van Kienhuis in Geesteren (daterend uit 1867) en de windkorenmolen "De Vier Winden" te Reutum (gebouwd in 1862 en gerestaureerd in 1952).

Een kleinbedrijf dat zich tot na de Tweede Wereldoorlog heeft kunnen handhaven, is een cichoreibranderij en -malerij te Albergen. Deze paardencichoreimolen, die in 1813 in bedrijf gesteld was, zette de produktie voort tot 1950. De aandrijving vond toen echter niet meer plaats met behulp van paarden maar met een elektromotor. In 1844 werd nog een tweede cichoreimolen in gebruik gesteld. Deze was verbonden aan de papiermolen van Meyer en Zn. Er werkten in de beide cichoreibedrijfjes gemiddeld vier mensen.

Dankzij het voorkomen van leemlagen in de buurschap Albergen kon daar voor plaatselijk gebruik in 1851 een steenfabriekje geopend worden door Anthony Lammers. In 1852 kwam er nog een steenbakkerij bij. In 1925 werd de fabriek te Albergen opgeheven. De genoemde steenbakkerij uit 1852 was al kort na de oprichting opgeheven. In totaal telde Albergen rond de eeuwwisseling drie steenbakkerijen.

Tot ongeveer 1863 was de vervaardiging van textiel op veel boerenbedrijven een belangrijke nevenactiviteit. In Geesteren, Tubbergen en Fleringen waren rond 1840 nog enkele calicotweverijen gevestigd. De boeren en de arbeiders in de calicotweverijen werkten voor buiten de gemeente gevestigde fabrikanten. Van 1853 tot 1857 nam het aantal weefgetouwen in de gemeente af van 120 tot 70 stuks. Daarna wordt er in de gemeenteverslagen niet meer gesproken over de aanwezigheid van wevers. Een deel van de textielarbeiders wisselde de spoel met de spade terwijl anderen in de fabrieken van de Twentse textielcentra gingen werken. Met betrekking tot de industriële werkgelegenheid werd Tubbergen meer en meer een forensengemeente. Vooral de Almelose fabrieken oefenden een sterke aantrekkingskracht uit op arbeiders uit voornamelijk Harbrinkhoek, Geesteren, Tubbergen en Albergen en in mindere mate op arbeiders uit Langeveen, Manderveen, Mander en Vasse.

In 1882 werd in Tubbergen een op de weverij georiënteerde blauwververij van katoenen stoffen opgericht. In 1885 volgde de opening van nog twee van dergelijke bedrijven. Alle drie de bedrijven beschikten over een stoommachine. Er werkten in totaal ongeveer 15 personen. Kort na 1900 was het met de Tubbergse blauwververijen gedaan.

Tussen 1880 en 1890 was er nog een stoomgrutterij, waar een drietal volwassen mannen werkte. De achteruitgang van de boekweitteelt, alsmede de invoer van goedkopere buitenlandse

grutten heeft het bedrijfje teloor doen gaan.

In Harbrinkhoek is in 1934 een kleine conservenfabriek opgericht, gebaseerd op de aldaar aanwezige tuinbouw. Het fabriekje droeg de naam Tweco (=Twentse Conservenfabriek).

In 1947 was 30,2% van de totale beroepsbevolking werkzaam in de industrie. 6,6% werkte in de sector handel, verkeer en het bankwezen.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
In 1850 was ongeveer 95% van de bevolking van de gemeente Tubbergen rooms-katholiek. Slechts 160 mensen behoorden tot de Nederlands hervormde kerk en 8 tot de Israëlitische gemeenschap.

Tussen 1850 en 1947 is het aandeel rooms-katholieken in de totale gemeentelijke bevolking maar weinig afgenomen. Op 31 mei van laatstgenoemde jaar telde de gemeente 11.037 rooms-katholieken (=ruim 90% van de totale gemeentelijke bevolking van 12.209 personen. Het aandeel hervormden nam in dezelfde periode toe van 3% tot ruim 8%. Van de overige kerkelijke gezindten was in 1947 de gereformeerde gemeente de grootste. Deze kerk telde in de gemeente Tubbergen in dat jaar 82 leden (=0,7% van de bevolking).

In 1850 telde de gemeente Tubbergen 6 kerken. In het dorp Tubbergen stonden twee kerken, een Nederlands hervormde (1810) en een rooms-katholieke (de Pancratiuskerk). Verder stond er een rooms-katholieke kerk in Geesteren (1820), één in Albergen (1841), één in Langeveen (een kapelletje uit 1843), één in Reutum (samen met Haarle) daterend uit 1818 en één in Vasse. Fleringen en Harbrinkhoek kregen zoals gezegd pas in het begin van de twintigste eeuw elk een eigen kerk.

Van de negen huidige kerken (acht rooms-katholieke en één Nederlands hervormde) dateren er vier uit de periode 1850-1940, namelijk de kerk van Vasse (bebouwd tussen 1871 en 1875, de toren in 1877), de kerk van Harbrinkhoek (de

Mariaparochie uit 1918), de kerk van Langeveen (1924/25) en de kerk van Geesteren (1925/26).

Elk van de negen kerkelijke gemeenten in Tubbergen heeft een eigen begraafplaats. Met de gemeente Vriezenveen is overeengekomen dat van de algemene begraafplaats van Bruinehaar gebruik kan worden gemaakt. De rooms-katholieke begraafplaatsen bevinden zich allemaal bij de betreffende kerken. De begraafplaats van de Nederlands hervormde kerk ligt ten noorden van het dorp Tubbergen aan de Hardenbergerweg. Prehistorische grafheuvels zijn te vinden op de Galgenberg te Hezingen, in het Manderse Streugebied, in het Haarlerveld en in de Vasserheide.

7.2. Scholen

In 1850 telde de gemeente Tubbergen zeven scholen. Daarvan had alleen de in 1837 geheel vernieuwde school te Vasse een aangebouwde onderwijzerswoning. De scholen van Tubbergen (in 1833 geheel vernieuwd), Geesteren (1846), Albergen (1830), Reutum (1847), Harbrinkhoek (1845) en Fleringen (1841) hadden geen speciale onderwijzerswoningen. Langeveen kreeg in 1851 een eigen school zonder onderwijzerswoning.

Van de huidige 11 basisscholen, waaronder 1 protestants christelijke en een bijzonder neutrale, en de 3 scholen voor voortgezet onderwijs (Dr. Schaepman-mavo, Biologische School en de L.H.N.O. Pax et Bonum) dateren alleen van de basisscholen enkele gebouwen uit de periode 1850-1940, bijvoorbeeld de uit 1920 daterende lagere school met onderwijzerswoning te Albergen.

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Kransesdorp.

Functie:
Agrarische verzorgingskern.

Ruimtelijke ontwikkeling:
In de eerste helft van de 19de eeuw omvat de dorpsstructuur van Tubbergen vrijwel uitsluitend de noord-zuid lopende Grotestraat, waarbij in de omgeving van de kerk en in het gebied direct ten zuiden daarvan enige verdichting van de bebouwing is opgetreden. In dit patroon komt gedurende de verdere 19de eeuw geen wezenlijke verandering, slechts langs de bestaande wegen ontstaat enige gemengde bebouwing in aansluiting op de oude kern.
Deze ontwikkeling zet zich na de eeuwwisseling voort, waarbij echter vooral een sterke uitgroei van woonbebouwing in zuidwestelijke richting, op de esgronden, tot stand komt langs de Almeloseweg. Aan de oostzijde van het dorp, min of meer achter de bebouwing langs de Grotestraat en ten zuiden van het reeds eerder aangelegde gebied van de R.K. begraafplaats en pastorietuin, ontstaat omstreeks de eeuwwisseling een gebied met industrie-bebouwing ten behoeve van de zuivelfabriek.
De uitbreidingen gedurende de periode tot 1940 blijven beperkt tot de genoemde groei van gemengde- en woonbebouwing langs de bestaande wegen en incidentele ontwikkeling van andere functies. Eerst na 1945 komen structurele uitbreidingen rondom het dorp tot stand. Daarbij komt het op een aantal plaatsen in en aan de rand van de oude structuur tot reconstructies.

Kaart ca. 1850

Kaart ca. 1900

Kaart ca. 1940

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1848
Kaart ca. 1900, verkend 1901
Kaart ca. 1940, verkend 1933

Legenda typologie

schaal 1:15.000

- bestaande kern 1850
- algemeen stedelijk ingericht 1940
- algemeen niet stedelijk ingericht 194
- niet stedelijke villabebouwing 1940
- industriegebied 1940
- groen gebied 1940
- lineaire ontwikkeling 1850 - 1940
- na 1940 gereconstrueer

Typologie 1940, kaart ca. 1988

Kaart c. . 1900

Bronnen

Literatuur Tubbergen en regio:
*Bönninghausen, F. van, De Twentse Roggebouw (die Twentische Roggenwirtschaft), Albergen, 1988.
*Broek, A. van den, Bij de herdenking van het Honderdjarig bestaan der parochiekerk van Reutum en Haarle, Oldenzaal, 1918.
*Gemeentegids Tubbergen, Gemeente Tubbergen, 1989.
*Greven, H., Geschiedenis van Tubbergen, van schaduw tot licht, Enschede, 1978.
*Hesselink, van der Riet, T., De bodem vertelt, boven- en ondergrondse vondsten in Albergen en omgeving, Albergen, 1989.
*Hesselink, van der Riet, T., De kerkgeschiedenis van Albergen en omstreken, Albergen, 1987.
*Kanaal Almelo naar Pruisische grens nabij Albergen, Stichting Heemkunde Albergen, Albergen, 1986.
*Kijk op Tubbergen, onderzoek naar de toekomstmogelijkheden van een Twentse gemeente, E.T.I.O., Zwolle, 1970.
*Linden, P., van der, en H.R. Oosterveld, De landbouw in de gemeente Tubbergen, Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag, 1978.
*Markerecht van Albergen, Stichting Heemkunde Albergen, Albergen, 1979.
*Oude Vrielink, J.G., Oude Vrielink vertelt, Het leven, werken en folklore van ouders en voorouders, Tubbergen, 1986.
*Oude Vrielink, J.G., Tubbergen in oude ansichten, Zaltbommel, 1969.
*Smit, F. en B. Smithuis, Kerkelijke geschiedenis van Tubbergen. z.p.[Tubbergen], 1972.
*Sociaal-economisch rapport van de gemeente Tubbergen, E.T.I.O., Zwolle, 1949.
*Sociale kaart van de gemeente

Tubbergen, Stichting Overijssel, Zwolle, 1966.
*Waardenburg, A.W.F., Hoort, en uw ziel zal leven, beknopte geschiedenis van de hervormde gemeente te Tubbergen, Tubbergen, 1988.

Kaarten:

*Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
*Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
*Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:

*Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
*Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
*Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Tabellen

Tabel 1
Loop van de bevolking in de gemeente Tubbergen tussen 1850 en 1940.

Jaar[1)]	Aantal inwoners	Index(1850=100)
1850	5.461	100
1860	5.845	107
1870	6.086	111
1880	6.207	114
1890	6.231	114
1900	6.241	114
1910	6.689	122
1920	8.022	147
1930	9.530	175
1940	11.219	205

1) Cijfers per 31 december

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, 1988.

Tabel 2
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Tubbergen omstreeks 1845.

Onderdeel	Aantal inwoners[1]	Woningvoorraad[1]
Tubbergen (dorp)	450	75
Tubbergen (verspreide bebouwing)	475	81
Fleringen	340	52
Albergen	900	155
Harbrinkhoek	310	53
Geesteren	1.300	225
Langeveen	333	55
Hezingen	190	30
Mander	440	68
Vasse	300	48
Haarle	150	20
Reutum	670	114
Gemeente Tubbergen	**5.858**	**1.006**

1) Cijfers bij benadering

Bron: Steden en dorpen in Overijssel, 1980 en Van der Aa, 1839-1849.

Tabel 3
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Tubbergen op 1 mei 1947.

Onderdeel	Aantal inwoners	Woningvoorraad
Tubbergen	1.083	
Albergen	401	
Vasse	222	
Geesteren	408	
Reutum	368	
Verspreide huizen	9.725	
Varende schepen	2	
Gemeente Tubbergen	**12.209**	**1.856(1.314)[1]**

1) (1.314) = aantal boerderijen en/of tuinderswoningen.

Bron: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling van 31 mei 1947.

Tabel 4
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Tubbergen op 1 januari 1988.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Tubbergen kern	4.004	1.254
Tubbergen buitengebied	710	191
Langeveen kern en buitengebied	1.315	338
Geesteren kern	1.852	548
Geesteren buitengebied	1.989	466
Harbrinkhoek/Mariaparochie kern	1.003	306
Harbrinkhoek/Mariaparochie b.g.	556	149
Albergen kern	1.600	477
Albergen buitengebied	1.369	338
Fleringen kern	332	87
Fleringen buitengebied	377	92
Reutum kern	570	170
Reutum buitengebied	613	167
Manderveen kern	305	84
Manderveen buitengebied	304	84
Vasse kern	568	176
Vasse buitengebied	561	157
Woonplaatsrayon Ootmarsum	223	53
Gemeente Tubbergen	**18.251**	**5.137**

1) De genoemde aantallen zijn gemeentelijke opgaven; ze kunnen daardoor afwijken van de C.B.S.-cijfers.

Bron: Statistieken R.O.I., Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeenten van Overijssel, 1988.

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE IN TWENTE

-·-·-·- Grenzen van Twente
- - - - - - Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, deel 1, 1984.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

- Enkeerdgronden met cultuurdek van 30 - 50 cm dikte
- Beekeerdgronden
- Fijnzandige veldpodzolgronden
- Grofzandige veldpodzolgronden
- Veldpodzolgronden met veel terreindepressies zoals dobben
- Kleine geïsoleerde dekzandkop met ten minste 30 cm dik cultuurdek
- Keileemheuvel met zanddek
- Verschillende soorten veengrond
- Stuwwal met keileemlaag beginnend tussen 40 en 120 cm
- Erosiedal
- Bebouwde kom van Tubbergen

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 3

MARKEN EN HUIDIGE LANDGOEDEREN

Huidige gemeentegrens
Markegrens
Riviertjes en beken
Landgoed Herinckhave
Havezate Herinckhave

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.

Kaart 4

INFRASTRUCTUUR ANNO 1984

Hoofdweg
Overige verharde wegen
Voormalige waterweg
Bebouwing

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.

Kaart 5

GEMEENTE TUBBERGEN OMSTREEKS 1865

Bron: Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 6

GEMEENTE TUBBERGEN OMSTREEKS 1972

0 1 2 3 4 5km

N

Bron: Topografische kaart van Nederland, 1974.